

М. І. СУРЖИНСЬКИЙ

Максим Ігорович Суржинський, кандидат юридичних наук, молодший науковий співробітник Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

ГРОМАДЯНСТВО В КОНТЕКСТІ ВЗАЄМОДІЇ ДЕРЖАВИ І ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Серед розмаїття думок, визначень, концепцій та теоретико-методологічних підходів, запропонованих вітчизняною і зарубіжною політико-правовою наукою щодо аналізу сутності, змісту й призначення громадянського суспільства, тим спільним, що поєднує часто діаметрально протилежні теорії, є визнання більшістю дослідниками громадянина центральною фігурою громадянського суспільства, навколо якої все обертається, його опорою¹. Фактично про це пише такий відомий правознавець, як С. Алексєєв, коли він спеціально наголошує на тому, що громадянське суспільство – це таке суспільство, де громадянин є носієм прав і свобод, стає володарем персоніфікованої приватної власності, отримує надійні соціальні засоби забезпечення й захисту своїх прав та свого статусу автономної особистості і громадянина². Ще більш рельєфно реалізація ідеї громадянського суспільства, де центральною ланкою є громадянин, помітна в дефініції авторів монографічного дослідження «Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку», для яких громадянське суспільство – це суспільство зрілих громадян із високим рівнем економічної, соціальної, духовної, політичної культури, яке спільно з державою утворює розвинені правові відносини. Це суспільство вільних громадян, яке вільне від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага³.

Варто навести позиції й інших дослідників, які додають, що: 1) соціальне ядро громадянського суспільства – це конкретні громадяни⁴; 2) громадянське суспільство є політичним, оскільки таким є сам громадянин⁵; 3) центральною ланкою громадянського суспільства слід визнати громадянина, який є особистістю суверенною, вільною, самостійною і відповідальною⁶. Такий підхід методологічно виправданий. Адже ключовим поняттям, за допомогою якого розкривається сутність громадянського суспільства, є громадянин.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про громадянство України» від 18 січня 2001 р. громадянин України – це особа, яка набула громадянство України в порядку, передбаченому законами України та міжнародними договорами України⁷. Саме розуміння людини як громадянина є надзвичайно важливим у характеристиці її правового статусу як особи, яка має правову належність до конкретної держави, через що вона підпадає під дію її законодавства та узгоджує з ним свою поведінку. Відтак, за «Юридичною енциклопедією» громадянин володіє повнішим обсягом прав і свобод, ніж людина. Громадянин – це завжди людина. Але в юридичному значенні не кожна людина може бути громадянином. Це зумовлено певними відмінностями у правовому статусі громадянина і людини. Права останньої мають природний і невідчужуваний характер, тоді як права громадянина визначаються належністю людини до громадянства певної держави⁸.

Натомість у наукових джерелах поширення набула думка про те, що у центрі проблематики громадянського суспільства постає не громадянин, а людина. Так, Н. Пархоменко наголошує, що головним суб'єктом громадянського суспільства є людина, що має потреби, інтереси та цінності, які зовні виражені у правах і обов'язках. Наявність можливостей реалізації прав, обов'язків та законних інтересів, продовжує автор, перетворює людину на головного учасника суспільного розвитку, члена громадянського суспільства⁹. Є. Перегуда, досліджуючи процеси становлення громадянського суспільства в Україні, вважає, що у схему «громадянське суспільство – держава» слід ввести, як мінімум, третій елемент. Автор висуває гіпотезу, що у цю схему коректніше було б ввести не економіку, а людину. Сьогодні саме від неї залежить формування якісно нових структур громадянського суспільства, які відповідали б ринковій економіці і демократичній державності та змогли витіснити структури «старого» громадянського суспільства¹⁰.

Варто зазначити, що існують й інші підходи до характеристики структурних елементів громадянського суспільства. Наприклад, А. Колодій стверджує, що в громадянському суспільстві існує автономний індивід. Автономний не в розумінні цілковитої ізоляції, а автономний в розумінні того, що всі його суспільні зв'язки мають такий характер, при якому вони не суперечать, а навпаки забезпечують його свободу його власними силами, методами і формами¹¹. Привертає увагу і позиція О. Лютюк, яка для визначення дефініції громадянське суспільство використовує одночасно без відповідних пояснень термін «індивід» та «особистість». За словами дослідниці громадянське суспільство можна визначити як динамічні суспільні відносини, які виникають у самоорганізованому й саморегульованому соціальному просторі, учасниками яких є індивіди як вільні особистості з високим рівнем розвитку, правової свідомості та правової культури, які діють задля захисту своїх прав, свобод та законних інтересів¹². При цьому автор констатує, що необхідними умовами для існування громадянського суспільства є, зокрема: відкритий характер політичної системи, що дає можливість впливу громадян на процес підготовки та прийняття політичних рішень¹³.

Зважаючи на викладене вище, цілком логічним для визначення місця і ролі громадянина, інституту громадянства у взаємодії держави і громадянського суспільства є дослідження питання про з'ясування співвідношення таких категорій, як «людина», «особистість», «індивід», «особа», «громадянин».

Людина у філософському плані – це унікальне творіння природи, суспільства і самої себе, суб'єкт суспільно-історичної діяльності та культури, а відтак – історичного і культурного процесу¹⁴. Втім, термін «людина» активно використовується у міжнародно-правових актах (наприклад, у Загальній декларації прав людини від 10 грудня 1948 р.)¹⁵, у Конституції України, де у Розділі II визначаються права, свободи та обов'язки людини і громадянина¹⁶. Інакше кажучи, термін «людина» набув легітимізації як у міжнародно-правових актах, так і у національному законодавстві, але без визначення його змістовного навантаження.

Тісно із терміном «людина» пов'язаний термін «особа». Відповідно до «Толкового словаря живого великорусского языка» В. Даля цим терміном з етимологічної точки зору першопочатково охоплюється «людина»¹⁷. Водночас сучасне тлумачення даного терміна включає в розуміння «особи» як поняття окремої людини, індивіда, індивідууму, людини, що посідає певне, переважно високе, становище у суспільстві, у колективі й т.ін., так і поняття людської індивідуальності; людини, як втілення індивідуального начала в суспільстві¹⁸. При цьому поняття «особа» є важливою філософською та правовою категорією. Правове значення вказаної категорії проявляється в тому, що поняттям «особа» охоплюється носій юридичних прав та обов'язків, який є учасником відповідних правових відносин. Щоправда, коли йдеться про конституційно-правове застосування даного терміна, то тут переважає розуміння особи як людини або громадянина¹⁹. А у сфері цивільного права під «особою» розуміють учасника цивільних правовідносин (ч. 1 ст. 2 Цивільного кодексу України)²⁰. Такий стан речей зумовлює, що сьогодні в наукових джерелах, особливо що стосується праць у сфері права, немає чіткості та визначеності у розумінні терміна «особа». Саме через цю причину окремі дослідники ототожнюють термін «особа» з терміном «людина», термін «особа» з терміном «особистість», використовуючи один замість іншого, як взаємно замінні поняття.

Не вдаючись у тривалі наукові дебати щодо змісту зазначених понять, варто вказати на декілька очевидних та незаперечних положень: 1) поняття «особа» і поняття «особистість» нерозривно пов'язані із таким фундаментальним поняттям, як «людина». Адже поняття «людина» є загальним та об'єднуючим для обох із вказаних категорій²¹; 2) особистість – це людина, яка піднялася до певного рівня відносин з суспільством²²; 3) особистість – це поняття, що випрацьоване для відображення соціальної природи людини, розгляду його як суб'єкта соціокультурного життя, визначення його як носія індивідуального начала (інтереси, здатності, прагнення, самосвідомості тощо), що само розкривається в контекстах соціальних відносин, спілкування та предметної діяльності і спілкування²³. Відповідно, людина не завжди є особистістю, а проте будь-яка особистість є людиною. Тут слід також зазначити, що термін «особистість» (російською мовою – личность) у наукових працях, що видані українською мовою, практично не вживається, а перевага надається терміну «особа» (наприклад, права особи, правовий статус особи тощо).

Щодо терміна «індивід» (лат. *individuum* – неподільне), під яким розуміють (в точному значенні слова) окремий організм або людину, особистість²⁴, то він майже не використовується у текстах чинних нормативно-правових актах. Адже мовний фундамент законодавства України становлять терміни «людина», «особа», «громадянин», які несуть різне юридично-сміслові навантаження. При цьому лише термін «громадянин» вказує на правовий зв'язок особи (людини) з певною державою, який передбачає наявність в особі і держави взаємних нормативно закріплених прав, обов'язків, відповідальності. Як наслідок, останнім часом у вітчизняній юридичній літературі все більше наголошується, що громадянське суспільство – це сукупність усіх громадян²⁵. Але громадянське суспільство – це не просто сукупність окремих громадян. Громадянським робить його не ця сукупність, а така його інтегративна якісна визначеність, як громадянство. Воно є однією з фундаментальних категорій концепції громадянського суспільства і означає наділення та забезпечення громадян відповідними правами та умовами існування. Ознаками громадянина є легальний статус його як повноправного члена суспільства і володіння ним сукупністю прав і свобод, належність яких і робить особу громадянином²⁶. Згідно з Законом України «Про громадянство України» громадянство України – це правовий зв'язок між фізичною особою та Україною, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах і обов'язках. Виходячи з цього складовими елементами громадянства слід вважати: 1) особу; 2) державу; 3) правовий зв'язок між особою та державою; 4) взаємні права, обов'язки особи та держави.

Треба зазначити, що формування громадянського суспільства передусім залежить від свідомих громадян. Вони мають чітко усвідомити, що це їх право та обов'язок впливати на державу та владу, створюючи громадянське суспільство. Таким чином, громадянин – це не тільки належність до відповідної території, а її усвідомлення себе як частини громадянського суспільства, що формує його і впливає на його розвиток²⁷.

Саме завдяки громадянству, як слушно зазначає В. Корнієнко, громадянське суспільство певною мірою дистанціюється від держави і соціуму, набуваючи характеру автономної сфери суспільного життя. Однак, продовжує автор, щоб повністю з'ясувати природу громадянського суспільства, одного посилення на громадянство замало. Громадянство є лише формальною характеристикою соціальної діяльності і не враховує конкретної активності індивіда та її спрямованості²⁸. Тому щоб глибше проникнути у сутність громадянського суспільства, варто звести зміст поняття громадянства до правового статусу особи й бачити в громадянстві необхідну передумову її прав та обов'язків. Адже громадянство є багатоаспектною категорією, яка охоплює широке коло явищ, одним з яких є правовий стан (становище), частина правового статусу особи. Іншими

словами, невід'ємним елементом побудови структури функціонування системи координат «держави – громадянин – громадянське суспільство» є громадянство.

Розуміння людини (особи) як громадянина має надзвичайно важливе значення для характеристики її правового становища. Громадянство є тією підставою, яка дозволяє особі, що має статус громадянина, повною мірою прилучатися до політичного, економічного, правового, культурного життя громадянського суспільства і держави. Адже обсяг прав і свобод, якими особа може користуватися в окремій державі, а також обсяг обов'язків, що покладені на неї цією державою, знаходяться у прямій залежності від наявності чи відсутності в особі статусу громадянина даної держави²⁹.

У формулі «громадянське суспільство – громадянство – громадянин – держава» саме на державу покладається виконання однієї з передумов гармонійної взаємодії зазначених елементів. Адже для становлення і розвитку громадянського суспільства необхідна держава, сполучною ланкою між ними є громадянин. Саме держава володіє методом нормативно-правового регулювання у галузі громадянства, який впорядковує суспільні відносини за допомогою нормативно-правових актів. Тобто йдеться про об'єктивне право (систему законодавства). У такому контексті внутрішньо узгоджені нормативно-правові акти України, що регулюють відносини громадянства і являють собою органічну систему, становлять законодавство про громадянство України. З огляду на це громадянство як державно-правове явище – це сукупність правових приписів, які регулюють відносини між державою та особою з приводу громадянства та закріплені в Конституції України, міжнародних договорах України, Законі України «Про громадянство України», інших нормативно-правових актах.

Переконані, що у своєрідному розрізі співіснування (громадянське суспільство – громадянин – держава) інститут громадянства є важливим чинником для ефективного розвитку взаємовідносин між ними. Але незважаючи на глибокі зв'язки громадянства з громадянським суспільством учені-конституціоналісти досліджують ці поняття, як правило, відносно держави, а не одне до одного. Одну із перших спроб наукової розробки даної проблеми зробив російський філософ Б. Капустін у своєму монографічному дослідженні «Гражданство и гражданское общество»³⁰, де він пропонує критично переосмислити поняття громадянства. Від юридично-споживацького, статусного розуміння (громадянство як сукупність гарантованих державою прав), на думку автора, доцільно повернутися до більш динамічного і продуктивного поняття громадянства як визвольної і тому політичної практики. При цьому особлива увага приділяється питанню про зв'язок громадянства й громадянського суспільства, який, на думку Б. Капустіна, зумовлений співвідношенням між приватною особою і громадянином.

Одразу слід зауважити, що більшість сучасних вітчизняних вчених уникають характеристики громадянства у форматі «громадянське суспільство – громадянин – держава». Вивчення даного феномена в конституційно-правовій літературі має, на жаль, епізодичний характер, по суті, залишаючись у ембріонному стані. На нашу думку, громадянство у форматі «громадянське суспільство – громадянство – громадянин – держава» є: по-перше, фундаментальною категорією громадянського суспільства; по-друге, правовою категорією; по-третє, займає проміжну ланку між громадянським суспільством та державою, адже одні й ті самі суб'єкти є водночас і приватними особами у сфері громадянського суспільства, і громадянами, якщо їх розглядати у контексті взаємовідносин з державою.

¹ Кресіна І. О. Особливості становлення громадянського суспільства в Україні / І. О. Кресіна // Громадянське суспільство і держава в Україні: проблеми взаємодії : Матеріали методологічного семінару / відп. ред.: В. В. Цветков, І. О. Кресіна ; упоряд. Є. В. Перегуда. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. – С. 10–11. – 84 с.

² Алексеев С. С. Государство и право : Начальный курс / С. С. Алексеев. -3-е изд., перераб. и доп. – М. : Юридическая литература, 1996. – С. 9. – 190 с.

³ Громадське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку : моногр. / за заг. ред. Ф. М. Рудича. – К. : Парламентське вид-во, 2006. – С. 14. – 416 с.

⁴ Корнієвський О. А. Концептуальні засади дослідження громадянського суспільства як сукупності усіх форм об'єднання громадян і способів їх взаємодії / О. А. Корнієвський // Стратегічна панорама. – 2009. – № 3. – С. 212. – С. 212–220.

⁵ Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії : моногр. / І. О. Кресіна, О. В. Скрипнюк, А. А. Коваленко та ін. ; за ред. І. О. Кресіної. – К. : Логос, 2007. – С. 127. – 316 с.

⁶ Кресіна І. О. Вказана праця. – С. 11.

⁷ Про громадянство України : Закон України від 18 січня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 3. – Ст. 65.

⁸ Юридична енциклопедія: в 6 т. / ред. кол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 1: А–Г. – 1998. – С. 641. – 672 с.

⁹ Пархоменко Н. Роль громадянського суспільства у захисті прав і свобод людини і громадянина / Н. Пархоменко // Право України. – 2014. – № 4. – С. 117. – С. 116–126.

¹⁰ Перегуда Є. В. Про деякі методологічні аспекти дослідження громадянського суспільства в Україні / Є. В. Перегуда // Правова держава : щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2004. – Вип. 15. – С. 330, 337. – С. 329–337. – 508 с.

¹¹ Колодій А. Громадянське суспільство: ознаки, структурні елементи, співвідношення із державою / А. Колодій // Право України. – 2014. – № 4. – С. 13. – С. 9–15.

¹² Лютюк О. С. Розуміння громадянського суспільства у контексті предмета конституційного регулювання / О. С. Лютюк // Право України. – 2013. – № 6. – С. 233. – С. 228–233.

¹³ Там само. – С. 232.

¹⁴ Філософія : навч. посіб. / Л. В. Губерський, І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко та ін.; за ред. І. Ф. Надольного. – 3-те вид., стер. – К. : Вікар, 2002. – С. 371. – 516 с.; Словник термінів у філософії : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : philosophy.blogspot.com/p/blog-page.html

¹⁵ Всеобщая декларация прав человека (рос./укр). Принята и провозглашена в резолюции 217 А (III) Генеральной Ассамблеи от 10 декабря 1948 г. : [Электронный ресурс]. – Режим доступа : zakon5.rada.gov.ua/Laws/show/995-015

¹⁶ Конституція України : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

¹⁷ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. / В. Даль. – М. : Русский язык, 1999. – Том второй «И–О». – С. 258. – 1024 с.

¹⁸ Новий тлумачний словник української мови: у 4-х т. / уклад. В. Г. Яременко, О. М. Сліпушко. – К. : Аколит, 1998. – Т. 3. «Обе–Роб». – С. 149–227 с.

¹⁹ Юридична енциклопедія : в 6 т. / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 4: Н–П. – 2002. – С. 351. – 720 с.

²⁰ Цивільний кодекс України : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/435-15>

²¹ Стефанчук Р. О. Про розмежування понять «особа», «особистість» та «особистий» у філософії та праві / Р. О. Стефанчук // Проблеми філософії права. – 2006–2007. – Т. IV–V. – С. 184. – С. 184–193.

²² Чхиквадзе В. М. Социалистический гуманизм и права человека / В. М. Чхиквадзе. – М. : Наука, 1978. – С. 159. – 303 с.

²³ Новейший философский словарь / сост. А. А. Грицианов. – Минск : Изд. В. М. Скакун, 1998. – С. 369. – 896 с.

²⁴ Сучасний словник іншомовних слів : близько 20 тис. слів і словосполучень / уклали: О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. – К. : Довіра, 2006. – С. 302. – 789 с.

²⁵ Чушенко В. І. До питання про форму правління сучасної України / В. І. Чушенко // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні. – Л. : Вид-во ЛДУ ім. І. Франка, 1995. – С. 85. – 119 с.

²⁶ Співак В. М. Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення та трансформації / В. М. Співак // Держава і право: зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2010. – Вип. 48. – С. 616. – С. 613–620.

²⁷ Матвійчук А. В. Громадські організації як чинник становлення громадянського суспільства : автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / А. В. Матвійчук. – К., 2008. – 20 с.

²⁸ Корнієнко В. О. Становлення інститутів громадянського суспільства та його правове забезпечення / В. О. Корнієнко // Актуальні проблеми держави і права. – 2006. – Вип. 27. – С. 435. – С. 435–441.

²⁹ Погорілко В. Ф. Конституційне право України: підруч. / В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко; за заг. ред. В. Ф. Погорілка. – К. : Наук. думка; Президент, 2006. – С. 113–114. – 344 с.

³⁰ Капустин Б. Гражданство и гражданское общество / Б. Капустин. – М. : Высшая школа экономики, 2011. – 223 с.

Резюме

Суржинський М. І. Громадянство в контексті взаємодії держави і громадянського суспільства: теоретичний аспект.

У статті досліджено місце громадянства у форматі «громадянське суспільство – громадянство – громадянин – держава». Приділено увагу аналізу термінів «людина», «особа», «особистість», «індивід», «громадянин». Зазначено, що громадянство є фундаментальною категорією громадянського суспільства та займає проміжну ланку між громадянським суспільством і державою.

Ключові слова: громадянство, громадянин, громадянське суспільство, держава.

Резюме

Суржинский М. И. Гражданство в контексте взаимодействия государства и гражданского общества: теоретический аспект.

В статье исследовано место гражданства в формате «гражданское общество – гражданство – гражданин – государство». Уделено внимание анализу терминов «человек», «личность», «персона», «индивид», «гражданин». Указано, что гражданство является фундаментальной категорией гражданского общества и занимает промежуточное звено между гражданским обществом и государством.

Ключевые слова: гражданство, гражданин, гражданское общество, государство.

Summary

Surzhynskyi M. Citizenship in the context of cooperation between the state and civil society: a theoretical aspect.

In the article the place of citizenship in the form of «civil society - citizenship - citizen - state» is analyzed. Attention is paid to the analysis of the terms «man», «person», «personality», «individuality», «citizen.» It is indicated that citizenship is a fundamental category of civil society which occupies an intermediate link between civil society and the state.

Key words: citizenship, citizen, civil society, state.